

should be accepted that the first Phase cemetery was situated on the site of the particular site. Excavations have confirmed this view, making good the written record of 1788. Thus also W. Kowalski (1978, p. 285), who incorrectly failed to remember what he had written before.

Looking for still more in conjunction with the results of archaeological research largely differs earlier suggestions concerning the site cemetery, which now appear to have been made more certain. Further it is clear that the findings were located here. The cemetery itself was a narrow path and most straightforward. Kowal's suggestion (1978, p. 1) that the stronghold was destroyed in the 13th century has also been proved false.

Unfortunately, Kowal's information (1978, p. 1) on the existence of a building in the form of extensive high-rise remains in the area has also gone unconfirmed. The localisation of these remains should be sought and the chronology presumably determined. The small fort of "Gardzieniec" in the city park and the central stronghold (that is Transhumans) from the localisation of which continues to be difficult, when the St. Michael Church stands today, could be part of the remains of these defensive installations.

In the light of the above remarks, a new version of the oldest cemetery in Górzno should be developed along with a more in-depth history of the local centre. The history which also considerations the results of excavations (e.g. W. Kowal 1978), of which he could not have had any knowledge that J. Kowal (1978, p. 1) incorrectly believed that the oldest cemetery was built on Luc's Hill already at the end of the 13th century. Apart from houses belonging to those changed with caring for the cemetery, the top of the hill contained the burial church with the altar and a stone bench for the sacred fire burning in the altar with three st. The Church of St. George is not as I had assumed (W. Kowal 2001, p. 178), the remains of a pagan temple.

Kowal's view of the position of St. George's Church as "in situ preserved" and "in situ preserved" referring to the second half of the 13th century in the earliest appears too premature. The dating requires verification. Thus, the first report of the Phase needs a new and critical necessary researcher.

The issue of the alleged building's existence, the existence of which I had suggested, have come to light in the St. Michael is incorrectly believed to be the building located Regius, Denmark, responsible for the Gothic cathedral in Górzno. Considering the destruction of this cathedral, any palace owned by the same person would have had to be exceptional.

Prepared by Anna Ziół

Adres autora

Władysław

Ciżewski, ul. Władysława 10/12

01-651 Warszawa

01-651 Warszawa

TOMASZ KORDALA

W SPRAWIE WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH CMENTARZYSK SZKIELETOWYCH NA PÓŁNOCNYM MAZOWSZU. REFLEKSJE NA MARGINESIE ARTYKUŁU R. PIOTROWSKIEGO (2003)

Od ponad stu lat problematyka obrządku pogrzebowego w młodszych fazach wczesnego średniowiecza na północnym Mazowszu jest przedmiotem zainteresowania liczного grona badaczy. Ostatnio w literaturze przedmiotu pojawiło się wiele nowych opracowań, w których rozważa się m.in. zagadnienie genezy cmentarzyisk szkieletowych. Nie sposób oprzeć się wrażeniu, iż impulsem który wywołał obecną falę zainteresowań, stał się opublikowany kilkanaście lat temu artykuł T. Kiersnowskiej (1992), zawierający śmiałą tezę o wareso-ruskiej proveniencji północnomazowieckich nekropoli z grobami w obudowach kamiennych. Najnowszym głosem w toczącej się dyskusji jest polemiczna

wypowiedź R. Piotrowskiego (2003, tam zestawienie ostatnich publikacji). Badacz ten stwierdził, iż przedstawione dotąd argumenty za obcym pochodzeniem rozpatrywanych cmentarzysk (T. Kiersnowska 1992, s. 69–72; taż 2001, s. 55nn.; T. Kordala 1999, s. 105–114; tenże 2000) nie są przekonujące, zaś ich pojawienie się na Mazowszu należy datować co najmniej na początek XI w. Celem niniejszej wypowiedzi jest nie tyle dokładne zrecenzowanie tego artykułu, co przedstawienie, w nawiązaniu do zawartych w nim uwag, mojego aktualnego poglądu na kwestię początków i pochodzenia wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych ze Starego Mazowsza.

Sądzę, że sporym mankamentem opracowania R. Piotrowskiego, generalnie interesującego i ważnego, jest zawężenie analizy do przedmiotów wyposażenia pośmiertnego, ponadto pochodzących wyłącznie z cmentarzysk z grobami kamiennymi, i to tylko ze skupiska nad górnym Orzycem. Pomińnięte zostały inne istotne aspekty problemu, do których zaliczyłbym z jednej strony wzajemne relacje, chronologiczne i przestrzenne, północnomazowieckich nekropoli pozakościelnych dwóch zasadniczych odmian (z grobami w obudowach i z grobami bez konstrukcji kamiennych), z drugiej zaś — relacje zachodzące między cmentarzyskami z grobami kamiennymi z dwóch głównych stref ich występowania, tj. z północnego Mazowsza i Podlasia. Niezbędne wydaje się również uwzględnienie udokumentowanych w źródłach pisanych ważnych wydarzeń politycznych rozgrywających się pod koniec I poł. XI w. nad środkowym Bugiem i Wisłą. Inaczej mówiąc, musimy unieść wzrok ponad horyzont inwentarzy grobowych, bowiem analizowanie tylko tych źródeł, nawet tak poprawne jak w wykonaniu R. Piotrowskiego, może nie dać jednoznacznych rozstrzygnięć. Dopiero uwzględnienie wielu uzupełniających się przesłanek, w tym oczywiście i inwentarzy grobowych, przybliży nas do rozwiązania zagadki mazowieckich nekropoli.

Rozważania rozpocznę od zagadnienia proveniencji artefaktów tworzących inwentarze grobowe. Do sprawy tej chciałbym jednak podejść nieco inaczej niż R. Piotrowski. Najpierw kilka liczb. Otóż w grobach cmentarzysk pozakościelnych północnego Mazowsza znaleziono ogółem, nie licząc luźnych ułamków naczyń ceramicznych i szczątków organicznych, co najmniej 2700 zabytków. W tej liczbie mieści się: ponad 1980 ozdób i części stroju, nie mniej niż 576 narzędzi i przedmiotów używanych w gospodarstwie domowym, ponad 130 zachowanych części broni zaczepnej i oporządzenia jeździeckiego, 11 numizmatów, 7 przedmiotów, które można uznać za związane z kultem religijnym lub magią. Pozyskane na interesujących nas cmentarzyskach elementy kultury materialnej mają generalnie zachodniosłowiański charakter. Są to takie przedmioty jak kabłączki skroniowe z esowatym uszkiem, metalowe pierścionki, paciorki, żelazne nożyki, większość krzesiw, gliniane przęsłiki, osetki, naczynia gliniane. Stwierdzenie obcego, tj. zachodniosłowiańskiego pochodzenia uzasadnione jest w odniesieniu do kilkudziesięciu artefaktów. Nie one więc dominują w sensie ilościowym w zespołach grobowych. Jednakże stosunkowo niewielki procentowy udział „importów” wcale nie oznacza, iż jest to mało istotny, marginalny zespół znalezisk. W większości znaleziska te pochodzą ze wschodu i północy, tj. z Rusi, zwłaszcza jej północnych rejonów, Skandynawii i obszarów zasiedlonych przez plemiona bałtyjskie. Z tych kręgów kulturowych wywodzą się znajdujące na Starym Mazowszu militaria, ozdoby, wyroby luksusowe (misy), grzechotki, a nawet pojedyncze naczynia gliniane. Szczególnie znamienne jest dość częste występowanie na cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych elementów uzbrojenia ruskiego i skandynawskiego (T. Kiersnowska 1992, s. 70; T. Kordala 1999, s. 106nn.). W grobach tych pochowano wielu wojów wyposażonych w oręż pochodzący z Rusi i Skandynawii. Godne uwagi jest też to, iż owe „importy” pojawiają się na północnym Mazowszu nie pojedynczo i w rozproszeniu, lecz w zespołach, i to zarówno w obrębie poszczególnych cmentarzysk (niekiedy nawet w tych samych grobach), jak i skupisk nekropoli. Oto kilka przykładów. W Turowie (skupisko w dorzeczu Mołtawy) znaleziono skandynawski topór z wachlarzowatym ostrzem oraz zapewne ruską glinianą szkatułkę cylindryczną pokrytą guzkami (J. Żak 1968, s. 306nn.; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 88). Z cmentarzyska w Gromicach (to samo skupisko) pochodzi miecz typu M według J. Petersena (1919, s. 118nn.; A. Nadolski 1954, s. 24, tabl. II 4; J. Żak 1960, s. 304), ostrogi typu I, odmiany 2 według Z. Hilczerówny (1956, s. 22–34, 76 — poz. 3), a także znany z lakonicznej, przedwojennej notatki prasowej („Szczątki” 1935, s. 3) grób ze szkieletem konia.

Kolejny topór z wachlarzowatym ostrzem znany z cmentarzyska w Blichowie, reprezentującego również skupisko nad Mołtawą (J. Żak 1968, s. 306nn.). Najprawdopodobniej z tego samego stanowiska pochodzi brązowa misa z ornamentem (U. Szewczuk 2004). W Korzybiu Dużym, stan. 2 (skupisko w dorzeczu Płonki) odkryto topór z wachlarzowatym ostrzem, czekan typu Ic i topór typu IV według klasyfikacji A. Nadolskiego (1954, s. 41–44; J. Żak 1968, s. 306nn.). Wszystkie topory z tego cmentarzyska nawiązują pod względem formalnym do okazów skandynawskich i wschodnioeuropejskich. W skupisku nad górnym Orzycem pierwszoplanowe miejsce zajmuje Pokrzywnica Wielka, gdzie znaleziono m.in. miecze z jelicami typu S i Z według J. Petersena (1919, s. 142nn.; L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 304–305, 312, 334–336, tabl. III a–c, VI a, ryc. 45), ostrogę typu I, odmiany 2 według klasyfikacji Z. Hilcerówny (1956, s. 22nn.; L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 328, 337, ryc. 80), 3 brązowe misy (L. Długopolska 1973). Już tych kilka przykładów świadczy o tym, iż „importy”, a zwłaszcza militaria, są istotnym składnikiem północnomazowieckich zespołów grobowych. Właśnie one wraz z obudowami kamiennymi nadają cmentarzyskom Starego Mazowsza zupełnie oryginalny charakter.

Przejdźmy teraz do omówienia problemu relacji, dotyczących zwłaszcza kontekstu osadniczego, cmentarzysk z grobami w obudowach do cmentarzysk z grobami bez obudów. Ciekawie przedstawia się kwestia rozmieszczenia obu odmian pozakościelnych stanowisk nekropolicznych. Liczne nekropole z grobami kamiennymi pokrywają dość gęstą siecią obszar Starego Mazowsza, zwłaszcza zaś międzyrzecze Skrwy i Wkry. Jednak ich rozmieszczenie nie jest równomierne i uwidacznia określone prawidłowości. Przede wszystkim nie ma tych nekropoli w sąsiedztwie Płocka. Najbliższe pewne cmentarzysko z grobami w obudowach (Radzanowo-Lasocin) znajduje się w odległości 12,5 km od płockiego Wzgórza Tumskiego. W promieniu co najmniej 12 km od głównego na prawobrzeżnym Mazowszu ośrodka grodowego brak zatem cmentarzysk z obstawami i brukami w grobach. Odnotowano tu natomiast nekropole bez konstrukcji kamiennych (Płock-Podolszyce, Stara Biała). Okolice Płocka to jeden z najlepiej rozpoznanych na Mazowszu rejonów. Taka właśnie struktura występowania cmentarzysk z pewnością nie jest dziełem przypadku. Zaskakujący jest brak pod Płockiem cmentarzysk z grobami kamiennymi, traktowanych do niedawna wręcz jako wyróżnik kultury północnego Mazowsza w młodszych fazach wczesnego średniowiecza. Jakie wnioski można z tego wyprowadzić? Najpierw trzeba krytycznie odnieść się do zaproponowanego przed laty przez L. Rauhuta (1971, s. 452, mapa I) terminu „płocko-płońskie skupisko cmentarzysk w obudowach kamiennych”. Cmentarzyska tej odmiany rzeczywiście tworzą wyraziste skupiska, lecz obraz ich rozprzestrzenienia jest inny, bardziej złożony, niż widział to L. Rauhut. Występują one wzdłuż mniejszych cieków wodnych — dopływów Wisły, Wkry, Narwi i Skrwy, głównie w górnych i środkowych odcinkach ich dorzeczy. Od dolin dużych rzek były na ogół odsunięte, co w pierwszej kolejności dotyczy najważniejszej arterii wiślanej. W zachodniej części północnego Mazowsza (między Skrwą i Wkrą) można wskazać 3 główne skupiska cmentarzysk z grobami w obudowach: w dorzeczu Płonki, w dorzeczu Mołtawy oraz nad Wierzbicą. We wschodniej części (między Wkrą, Narwią i Orzycem) można wyróżnić tylko jedno skupisko nekropoli, nad górnym Orzycem. Przyjmując taką strukturę rozmieszczenia cmentarzysk z grobami kamiennymi, proponuję zrezygnować z wprowadzonego przez L. Rauhuta terminu „płocko-płońskie skupisko cmentarzysk w obudowach”.

Istotną cechą charakteryzującą kontekst osadniczy cmentarzysk z grobami w obudowach jest to, że wskazane wyżej skupiska nekropoli występują poza rejonami, gdzie zarejestrowano ślady osadnictwa ze starszych faz wczesnego średniowiecza. Gdy porównamy mapy zasiedlenia Starego Mazowsza w okresach plemiennych i wczesnopiastowskim (M. Miśkiewiczowa 1982, mapy 1–2 i 5–7; M. Dulinicz 1992, mapy 1–2), to zauważymy interesującą, z pewnością nie przypadkową, prawidłowość. Otóż z jednej strony, w obrębie skupisk wymienionych cmentarzysk nie ma, poza sporadycznymi wyjątkami, grodów i osad sprzed XI w., z drugiej zaś — w rejonach najbardziej intensywnego na północnym Mazowszu osadnictwa „plemiennego” (dorzecze Słupianki, dorzecze dolnej Skrwy) nie notujemy późniejszych cmentarzysk z grobami w obudowach. Najwyraźniej społeczności stosujące w obrządku pogrzebowym kamienne obstawy i bruki zasiedlały pustki osadnicze i tereny o bardzo rozproszonym osadnictwie.

W przypadku cmentarzysk pozakościelnych, na których spotykane są wyłącznie groby bez obudów kamiennych, dysponujemy skromniejszym zasobem źródeł. Jednak znamy ich już wystarczająco dużo, aby pokusić się o sformułowanie wstępnych wniosków dotyczących ich rozmieszczenia. Otóż nekropole z grobami bez obudów zakładano w rejonach, w których nie ma cmentarzysk z obudowami, a ponadto nie są one notowane w obrębie zwartych skupisk cmentarzysk z grobami kamiennymi. Mamy więc do czynienia z wzajemnym „unikaniem się” dwóch odmian cmentarzysk pozakościelnych. Nekropole bez konstrukcji kamiennych spotykamy w Płocku i okolicach (Płock-Podolszyce, Stara Biała), w pobliżu Wyszogrodu (Podgórze-Parcele) i Pułtusa (Kleszewo), w Płońsku i Ciechanowie (cmentarzysko przy ul. Orylskiej badane przez Marka Piotrowskiego w latach 1989–1990), wreszcie w sąsiedztwie Makowa nad Orzycem (Bazar). Oznacza to, że w rejonie kluczowych, ze strategicznego i gospodarczego punktu widzenia, miejsc na Starym Mazowszu, takich jak ważne grody i przeprawy przez rzeki, mieszkła ludność nie stosująca w obrządku pogrzebowym kamiennych obstaw grobów. Natomiast grupy, które te konstrukcje budowały, osiedliły się w głębi wysoczyzny oraz na terenach pogranicznych. Moim zdaniem wyniknęło to stąd, iż populacje chowające swych zmarłych w grobach bez obudów były miejscowego pochodzenia. Właśnie dlatego zamieszkiwały wymienione rejony. Natomiast ludzi, którzy pozostawili po sobie charakterystyczne grobowce kamienne, rozlokowano w pewnym oddaleniu od siedlisk autochtonów, na terenach pozabawionych dawnych, plemiennych tradycji osadniczych. Zrobiono tak ze względu na niezachodniosłowiańskie pochodzenie tej grupy.

Czy zróżnicowania północnomazowieckich cmentarzysk pozakościelnych nie można wyjaśnić w inny sposób? Teoretycznie w grę mogą wchodzić różnice chronologiczne, społeczne oraz religijne. Sądzę jednak, że nie one są tego powodem. Aktualna znajomość wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych zdaje się potwierdzać równoczesne zakładanie nekropoli z obudowami i bez obudów. A zatem obydwa sposoby konstruowania grobów trzeba łączyć z początkami inhumacji na Starym Mazowszu. Raczej wykluczyć też trzeba podłoże majątkowe i społeczne, gdyż na pozakościelnych nekropolach obu odmian notujemy pochówki „bogate” i „ubogie”. Zarówno z cmentarzysk z obudowami, jak i bez obudów znane są zespoły grobowe z uzbrojeniem (choć na cmentarzyskach bez obudów jest ono zdecydowanie mniej liczne), z obfitymi i efektownymi zestawami ozdób, monetami, przyborami gospodarczymi. Odrzucić trzeba również przyczyny religijne, trudno bowiem przypuszczać, aby mieszkańcy Mazowsza po przyjęciu chrześcijaństwa kultywowali tak odmiennie tradycje sepulkralne.

Proponuję teraz zastanowić się nad kwestią podobieństw i różnic między cmentarzyskami z grobami kamiennymi na Mazowszu i Podlasiu. Oprócz niewątpliwych więzi w zakresie budowy grobów wykazują one pewne różnice. Pierwsza z nich dotyczy rozmiarów nekropoli. Wyniki badań w Czekanowie (B. Zawadzka-Antosik [1982] 1984; 2003) oraz obserwacje dokonane przez K. Musianowicz (1955, s. 247, 265) w Niewiarowie-Sochach i Kamiankach przekonują, że na Podlasiu powstały większe cmentarze niż na Mazowszu. Druga sprawa to relacje przestrzenne cmentarzysk z grobami w obudowach i współczesnych im nekropoli innego typu (kurhanowych). Na Podlasiu cmentarze z płaskimi grobami w obstawach oraz nekropole kurhanowe znajdowały się w niewielkim oddaleniu od siebie. Na terenach położonych dalej na wschód (np. Podroś pod Wołkowyskiem; zob. D. Jaskanis 1962) obecność grobów obu typów odnotowano na tych samych nekropolach. Świadczy to o zgodnym współżyciu grup ludzi stosujących różne modele konstruowania grobów. Zupełnie inaczej stosunki te kształtowały się na północnym Mazowszu, gdzie współcześnie z nekropolami z grobami kamiennymi egzystowały odrębne cmentarze z grobami bez obudów. Jak już wiemy, te dwie odmiany cmentarzysk pozakościelnych wyraźnie „unikały się”.

Wreszcie trzecia i najważniejsza sprawa to usytuowanie cmentarzysk z grobami w obudowach w stosunku do grodów. Na Podlasiu większość tych nekropoli koncentruje się nad środkowym Bugiem, w rejonie Drohiczyzna. W mniejszej liczbie znane są znad górnej Narwi oraz z obszaru między Narwią i Niemnem, w okolicach Wołkowska i Grodna. Bardzo znamienne jest sąsiedztwo omawianych nekropoli i wymienionych grodów. Poświęćmy więc nieco uwagi tym warunkom. Wyniki badań wykopaliskowych wskazują, że zostały one zbudowane w podobnym czasie, a mianowicie około połowy i w 2 poł. XI w. (A. Poppe 1962; W. Sarnowska, A. Wędzki 1964; K. Musianowicz 1969,

s. 215–219; taż 1982, s. 61–63; J. Tyszkiewicz 1974, s. 148–153; tenże 1980). Ich powstanie trzeba łączyć z ekspansją Rusi Kijowskiej na zachód. Sprzyjające warunki dla tej ekspansji nastąpiły po upadku państwa Mieclawa w 1047 r. Wtedy to Jarosław Mądry, na mocy układu polsko-ruskiego, otrzymał swobodę działań na Podlasiu (J. Bieniak 1963, s. 181–187; J. Tyszkiewicz 1974, s. 145–147). Wiodącą pozycję polityczną, militarną i gospodarczą nad środkowym Bugiem uzyskał ośrodek drohiczyński. I właśnie w jego sąsiedztwie notujemy większość podlaskich cmentarzysk z grobami w obudowach. Występują tam również cmentarzyska kurhanowe, powszechnie przypisywane ludności wschodniosłowiańskiej. Ale znajomość ich chronologii jest na tyle mała, iż nie wiemy, jak dużo kurhanów było współczesnych płaskim nekropolom z obudowami (K. Musianowicz 1960, s. 196). Wydaje się, że od XI w. zdecydowanie przeważały te drugie. Świadectwem umacniania się Rusi na Podlasiu jest też gród w Surażu, związany z przeprawą przez Narew (A. Kamiński 1956, s. 135–139, ryc. 16, tabl. XVI; tenże 1963, s. 21, ryc. 1; J. Jaskanis 1975). W odległości około 4 km od tej warowni znajduje się badane niedawno cmentarzysko z grobami w obudowach w Daniłowie Małym (D. Krasnodębski 1998). To wszystko zachęca do stwierdzenia, iż na Podlasiu istniał związek przyczynowy między utrwalającą panowanie Rusi akcją budowy sieci grodów a pojawieniem się ludzi zakładających cmentarze z charakterystycznymi grobami kamiennymi. Zapewne mieli oni do wykonania na pozyskanych przez państwo ruskie terenach nad Bugiem i Narwią ważne zadania, takie jak ochrona zdobytych terytoriów oraz udział w przedsięwzięciach gospodarczych (handel, zagospodarowanie nowych ziem etc.). O ile na Podlasiu interesujące nas nekropole pozostają w bliskim związku przestrzennym z warowniami wzniesionymi przez Ruś Kijowską, w tym zwłaszcza — z głównym ośrodkiem w Drohiczyźnie, to na północnym Mazowszu podobna relacja grodzisk i nekropoli z kamiennymi obstawami nie jest znana. Cmentarzyska te znajdują się w pewnym oddaleniu od centrów grodowych. Jedynie w rejonach pogranicznych państwa polskiego, a więc nad górnym Orzycem oraz w okolicach Wizny i Tykocina, sytuacja osadnicza bardziej przypomina stosunki podlaskie.

Genezę cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych na Podlasiu łączyłbym z wydarzeniami politycznymi, jakie rozegrały się w latach czterdziestych XI w., gdy po klęsce Mieclawa Ruś Kijowska i monarchia Piastów dokonały podziału jego państwa. Z taką propozycją chronologii nekropoli podlaskich nie kłóci się datowanie inwentarzy grobowych. Generalnie bowiem na wiek XI, jako najbardziej prawdopodobny czas powstania cmentarzy, wskazują pozyskane militaria oraz zestawy ozdób, w tym liczne okazy ze srebra. Najbardziej miarodajne są tu materiały z takich nekropoli, jak Czekanów (B. Zawadzka-Antosik [1982] 1984; 2003), Daniłowo Małe (D. Krasnodębski 1998) i Czarna Wielka (K. Musianowicz 1960, s. 222–223; K. Chilmon 1981). W tej sytuacji nie możemy dłużej utrzymywać (K. Musianowicz 1955, s. 272–273; taż 1969, s. 228; L. Rauhut 1971, s. 451, 469; T. Kiersnowska 1992, s. 71), iż podlaskie cmentarzyska z grobami w obudowach to dopiero dwunastowieczny materiałny ślad osadnictwa Mazowszan na wschodzie.

Sądzę, iż powyższe uwagi dotyczące chronologii i okoliczności zakładania na Podlasiu cmentarzy z grobami w obudowach kamiennych mogą być bardzo przydatne do wyjaśnienia genezy analogicznych nekropoli ze Starego Mazowsza. Przed sformulowaniem końcowego wniosku w tej sprawie wypada jeszcze rozważyć kwestię datowania północnomazowieckich cmentarzysk z grobami w obudowach.

Przedstawiona przez R. Piotrowskiego (2003, s. 189) propozycja datowania momentu ich powstania na początek XI lub nawet na przełom X i XI w. ma zbyt słabe podstawy źródłowe, gdyż opiera się wyłącznie na analizie chronologii wybranych przedmiotów wyposażenia grobowego. A to kryterium często bywa zawodne. Jej akceptacja nie wydaje się możliwa przede wszystkim z uwagi na brak pewnie datowanych na lata przed połową XI w. śladów wprowadzenia chrześcijaństwa na Starym Mazowszu (ostatnio na ten temat M. Dulinicz 2003, s. 110). Obecność pochówków szkieletowych (bez obudów kamiennych!) już na początku XI w. jest prawdopodobna tylko w odniesieniu do Wzgórza Tumskiego w Płocku, gdzie w najstarszych nawarstwiach kulturowych natrafiono niedawno na ślad cmentarza, być może związanego z drewnianym kościołem (A. Gołębniak 2000, s. 21; tenże 2002, s. 32, ryc. 8 na s. 20). Jest to jednak odosobnione odkrycie. Działania ugruntowujące nową religię na terenie północnego Mazowsza zostały podjęte dopiero podczas odbudowy monarchii piastowskiej przez Kazimierza Odnowiciela i Bolesława Śmiałego. Dowodzą tego takie wydarzenia jak akcja misyjna benedyktynów

z Mogilna oraz utworzenie biskupstwa w Płocku około 1075 r. Wtedy nastąpił też odpowiedni warunek dla wprowadzenia szkieletowego obrządku pogrzebowego. Za zakładaniem pierwszych nekropoli z grobami w obudowach w połowie XI w. przemawia też podjęta ostatnio próba bardziej dokładnego datowania wybranych zespołów grobowych (grób 37/38 z Tańska-Przedborów; zob. T. Kordala 2003, s. 305–306). Z tym horyzontem czasowym trzeba też łączyć początek zakładania cmentarzy bez obstaw kamiennych, za czym przemawia datowanie inwentarzy grobowych z Płocka-Podolszyc (T. Kordala 1992, s. 39–46) i Podgórzca-Parceli (M. Miśkiewiczowa 1982, s. 72). Między tymi odmianami pozakościelnych nekropoli zachodzą poważne różnice, które dotyczą nie tylko sposobu konstruowania grobów i, do pewnego stopnia, asortymentu wyposażenia pośmiertnego, ale również — usytuowania miejsc chowania zmarłych (a więc i miejsc zamieszkania) w stosunku do ośrodków władzy państwowej oraz rejonów koncentracji osadnictwa z czasów plemiennych. Dwutorowość rozwoju szkieletowego obrządku pogrzebowego od samego początku była ewidentna.

Cmentarze z grobami w obudowach kamiennych zaczęto zakładać na Podlasiu i północnym Mazowszu w tym samym czasie, tj. około połowy XI stulecia. Dlatego też jest mało prawdopodobne, by początki tych nekropoli na Podlasiu wiązały się, jak to powszechnie dotąd przyjmowano (m.in. R. Jakimowicz 1935; K. Musianowicz 1960, s. 194–198; J. Bieniak 1963, s. 174–179; L. Rauhut 1971, s. 482–485; J. Tyszkiewicz 1974, s. 151–152; T. Kiersnowska 1992, s. 71), z zasiedlaniem ziem nad środkowym Bugiem i górną Narwią przez Mazowszan. Moim zdaniem genezę omawianych cmentarzysk należy łączyć z działaniami podjętymi po upadku państwa Mieclawa w 1047 r. Nad środkowym Bugiem i środkową Wisłą zaprowadzono wtedy nowy porządek polityczny, będący realizacją zawartego około 1039 r. przymierza władców Polski i Rusi (S.M. Kuczyński [1954–1956] 1956). Podlasie przeszło we władanie państwa kijowskiego, natomiast Stare Mazowsze powróciło do monarchii piastowskiej. W jednym i drugim przypadku istotną rolę odegrali Warego-Rusowie, choć zadania, jakie im postawiono, nie były w obu sytuacjach jednakowe. Na Podlasie sprowadził ich książę kijowski, lokując w pobliżu wznoszonych grodów. Mieli oni tam być przede wszystkim zbrojnym ramieniem państwa ruskiego, gwarantem nienaruszalności jego interesów nad Bugiem i górną Narwią. Osiedlenie ich na tych terenach nastąpiło w latach czterdziestych XI w. Natomiast pozostanie grupy tych wojów na Mazowszu służyło zabezpieczeniu panowania Piastów w ich świeżo odzyskanej prowincji (T. Kiersnowska 1992, s. 69–72). Kazimierz Odnowiciel nie dysponował w tym czasie na tyle dużymi siłami własnymi, by obronić i ostatecznie podporządkować tę zbuntowaną do niedawna krainę. Skorzystał więc jeszcze raz z pomocy swego ruskiego szwagra i otrzymał od niego grupę drużowników. Niewątpliwie bardzo ważnym ich zadaniem była obrona Mazowsza przed zagrożeniem z zewnątrz, tj. przed agresją plemion bałtyjskich. Część wojowników osadzono więc na terenach pogranicznych. Szczególnie duży potencjał militarny skoncentrowano nad górnym Orzycem, o czym świadczy znaczna ilość militariów pozyskanych na cmentarzyskach w Pokrzywnicy Wielkiej, Grzebsku, Łączynie Starym, Tańsku-Przedborach. Natomiast grupy zamieszkałe nad Płonką, Mołtawą czy Wierzbicą pomagały stabilizować sytuację w dzielnicach, której lojalności polski książę nie był pewny. Oczywiście, w razie potrzeby można je było skierować również do walki z pogańskimi sąsiadami Mazowsza. Takie rozwiązanie satysfakcjonowało zarówno stronę polską, jak i ruską. Kazimierz Odnowiciel otrzymał wsparcie militarne, którego bardzo potrzebował do ugruntowania swej pozycji na północnym Mazowszu. Na władcy tym spoczywało trudne zadanie odbudowy całości monarchii, więc nie mógł on zaangażować się w sprawy tylko jednej dzielnicy. Rozwiązanie to zadowalało również Jarosława Mądrego, który oprócz zdobyczy terytorialnych uzyskiwał gwarancję bezpieczeństwa ważnego odcinka zachodniej granicy swego państwa.

Najmniej klarownie rysuje się kwestia pochodzenia idei konstrukcji grobu w obudowie kamiennej. Jak wiadomo, pochówki tego typu znane są, poza północnym Mazowszem i Podlasiem, również z Lutomierska i Końskich. Wszystkie one stanowią dość jednolity pod względem kulturowym zespół stanowisk. Nie jest on jednak zwarty terytorialnie, bowiem cmentarzyska tworzą oddalone od siebie, niekiedy dość znacznie, skupiska oraz występują pojedynczo. Ten fakt także zdaje się sugerować, iż groby z obstawami i brukami nie były dziełem autochtonów, a nad Bug, Narew, Niemien i Wisłę ten sposób konstruowania grobów przeniosła ludność niezachodniosłowiańskiego pochodzenia. Skąd jednak wywodzi się ten typ grobu szkieletowego? Raczej na pewno nie z Rusi, gdyż

tam różnorodne konstrukcje kamienne w grobach są wprawdzie znane, lecz nie przypominają interesujących nas obiektów, a poza tym występują przeważnie w połączeniu z nasypami kurhanowymi. Wydaje się, że najwięcej podobieństw możemy doszukać się w kręgu kultury skandynawskiej. Grobowce kamienne znane choćby z Birki mają wiele wspólnego z omawianymi tu grobami, choć szczegóły konstrukcji nie są identyczne. Sądzę, że w tej sytuacji pozostaje nam stwierdzenie, iż do ukształtowania typu grobu z brukami i obudową kamienną doszło na Podlasiu i ziemiach rdzennie polskich za sprawą przybyłych ze wschodu Warego-Rusów. Pewne znaczenie mogły mieć także oddziaływania płynące ze świata normańskiego.

Zdaję sobie sprawę, iż rozważania na temat etnicznego oblicza badanych społeczeństw na podstawie wytworów ich kultury materialnej należą do najtrudniejszych problemów archeologii. Wydaje mi się jednak, że „warego-ruska” koncepcja genezy mazowieckich (i podlaskich) cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych jest, w zestawieniu z innymi hipotezami, najlepiej udokumentowana dostępnymi źródłami. Jest też w stanie najwięcej wyjaśnić. Tłumaczy ona przyczyny poważnego zróżnicowania obrządku pogrzebowego na Mazowszu, obejmującego nie tylko oczywisty fakt odmiennego konstruowania grobów, ale również wzajemne relacje przestrzenne oraz dalsze aspekty kontekstu osadniczego dwu zasadniczych odmian nekropoli niezwiązanych z kościołami. Pozwala też lepiej zrozumieć istotę relacji cmentarzysk z grobami kamiennymi na Mazowszu i Podlasiu. Nade wszystko jednak hipoteza ta daje odpowiedź na pytanie o czas i okoliczności pojawienia się grobów kamiennych nad środkową Wisłą. Dzięki niej zjawiska czytelne wyłącznie w materiałach wykopaliskowych można rozważyć na tle znanych z pisanych przekazów kluczowych wydarzeń politycznych. Stwarza to ciekawą perspektywę wzbogacenia naszej wiedzy o dziejach wczesnośredniowiecznego Mazowsza.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- „RB” — „Rocznik Białostocki”, Białystok (t. 15 — Warszawa).
 SSS — *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
 „WA” — „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa.

Literatura

- Bieniak J.
 1963 *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*, Warszawa.
- Chilmon K.
 1981 *Katalog zabytków z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk, woj. białostockie (Z badań Akademii Medycznej w Białymstoku)*, „RB”, t. 15, s. 211–244.
- Długopolska L.
 1973 *Zdobione misy romańskie z Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, „WA”, t. 38, z. 2, s. 325–328.
- Dulicz M.
 1992 *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Mazowszu (VI–XI w.)*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, Z. Kurnatowska red., Poznań–Wrocław–Warszawa, s. 243–261.
 2003 *Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z „państwem gnieźnieńskim”*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, W. Chudziak red., Toruń, s. 89–119.
- Gołębniak A.
 2000 *Płock we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Historia Płocka w ziemi zapisana. Podsumowanie wyników dotychczasowych badań archeologicznych*, A. Gołębniak red., Płock, s. 13–47.

- 2002 *Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Płocka — gród, osada, miasto*, [w:] *Wczesnośredniowieczny Płock*, A. Gołębniak red., Warszawa, s. 7–66.
- Hilczerówna Z.
1956 *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*, Poznań.
- Jakimowicz R.
1935 *Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI w. z Jaćwieżą i Rusią i zasięg kolonizacji mazowieckiej na Wschodzie*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. 1, Referaty, Lwów, s. 246–250.
- Jaskanis D.
1962 *Materiały z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w miejscowości Podroś koło Wołkowyska w BSRR*, „RB”, t. 3, s. 337–363.
- Jaskanis J.
1975 *Suraz*, [w:] SSS, t. 5, s. 483–484.
- Kamiński A.
1956 *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, „WA”, t. 23, z. 2, s. 131–168.
1963 *Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią*, „RB”, t. 4, s. 7–41.
- Kiersnowska T.
1992 *O pochodzeniu rodu Awdańców*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 5, S.K. Kuczyński red., Warszawa, s. 57–72.
2001 *Jeszcze o Piotrze Włostowicu i pochodzeniu rodu Łabędziów*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 9, S.K. Kuczyński red., Warszawa, s. 55–64.
- Kordala T.
1992 *Cmentarzysko z XI–XII wieku w Płocku-Podolszyczach*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, nr 15, s. 3–96.
1999 *Uwagi o osadnictwie wczesnośredniowiecznym na Mazowszu Płockim*, „Slavia Antiqua”, t. 40, s. 97–117.
2000 *Uwagi o obrządku pogrzebowym na Mazowszu północnym w młodszych fazach wczesnego średniowiecza*, [w:] *Archaeologia et historia. Księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz-Gupieńcowej*, Łódź, s. 191–203.
2003 *Podstawy chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych na północnym Mazowszu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, M. Dulnicz red., Lublin–Warszawa, s. 303–310.
- Krasnodębski D.
1998 *Średniowieczni mieszkańcy pogranicza*, [w:] *Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*. Katalog wystawy, M. Chłodnicki, L. Krzyżaniak red., Poznań, s. 95–108.
- Kuczyński S. M.
[1954–1956] 1956 *Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039*, „Slavia Antiqua”, t. 5, s. 255–276.
- Miśkiewiczowa M.
1982 *Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu*, Płock.
- Musianowicz K.
1955 *Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII–XIII wieku*, „Światowit”, t. 21, s. 247–275.
1960 *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 5, s. 187–230.
1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, s. 7–235.
1982 *Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura*, Białystok.
- Nadolski A.
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.

- Petersen J.
1919 *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania.
- Piotrowski R.
2003 *Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich*, „Archeologia Polski”, t. 48, z. 1–2, s. 165–200.
- Poppe A.
1962 *Drohiczyn*, [w:] SSS, t. 1, cz. 2, s. 386–387.
- Rauhut L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 1, s. 435–656.
- Rauhut L., Długopolska L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, „WA”, t. 36, z. 3, s. 292–353.
- Sarnowska W., Wędzki A.
1964 *Grodno*, [w:] SSS, t. 2, cz. 1, s. 161–163.
- Szczałki...
1935 *Szczałki z czasów krzyżackich wykopano w gminie Mąkolin, pow. płockiego*, „Głos Mazowiecki”, nr 142, s. 3.
- Szewczuk U.
2004 *Misa brązowa z Blichowa w woj. mazowieckim*, [w:] *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Z. Kobyliński red., Warszawa, s. 225–228.
- Tyszkiewicz J.
1974 *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII w.*, Warszawa.
1980 *Wołkowysk*, [w:] SSS, t. 6, cz. 2, s. 571–572.
- Zawadzka-Antosik B.
[1982] 1984 *Z problematyki pochówków dziecięcych odkrytych na cmentarzysku w Czekanowie, woj. siedleckie*, „WA”, t. 47, z. 1, s. 25–57.
2003 *Czekanowskie cymelia*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, M. Dulnicz red., Lublin–Warszawa, s. 327–333.
- Żak J.
1960 *Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniostowiańskich, głównie polskich*, „Archeologia Polski”, t. 4, z. 2, s. 297–344.
1968 *Materiały do studiów nad kontaktami wschodnio-pomorsko-skandynawskimi z X i XI wieku — broń skandynawska*, „Pomorania Antiqua”, t. 2, s. 287–314.

TOMASZ KORDALA

ON THE EARLY MEDIEVAL INHUMATION CEMETERIES OF NORTHERN MASOVIA.
REFLECTIONS IN PASSING ON AN ARTICLE BY R. PIOTROWSKI (2003)

S u m m a r y

The Early Medieval inhumation burial grounds of Northern Masovia have been the object of debate by archaeologists and historians for at least a century. Scholars have been particularly interested in the origins of these cemeteries of graves in stone settings and the present article is yet another voice in the ongoing polemics.

To explain the chronology and origins of graves in stone settings one needs to examine a number of complementary issues, namely, the provenience of grave furnishings and their usefulness in dating burial groups; the mutual spatial relationship of the two principal variants of Northern Masovia non-church burial grounds, i.e. with and without graves in stone settings; the chronological and settlement context relation of cemeteries with graves in stone settings from two zones of extensive occurrence, in northern Masovia and in Podlaquia. It is also essential to take into account the political events that have been recorded in the written sources as developing on the Vistula and Bug rivers in the middle of the 11th century.

The grave furnishings from burial grounds of Northern Masovia are of generally Western Slavic character, but in the case of a few dozen objects, it is justified to consider a foreign provenience — Scandinavian, Rus' and Balt cultures for the most part. These objects encompass mostly military paraphernalia, as well as luxury items (bowls of bronze), ornaments, clay rattles etc. A large number of weapons from Scandinavia and Rus' is particularly characteristic of the cemeteries with graves in stone settings.

An analysis of the distribution of non-church burial grounds leads to interesting conclusions. As far as cemeteries with graves in stone settings are concerned, they do not appear anywhere in the vicinity of Płock, the capital town of the Early Piast dynasty in Masovia. Neither are there any compact groups of such sites recorded in areas of settlement with strong tribal tradition. Thus, the communities characterized by graves in stone settings and pavements obviously settled in deserted and sparsely populated regions. Cemeteries without stone settings have been recorded near Płock, Ciechanów, Płońsk, Wyszogród, Pułtusk and Maków on the Orzyc, meaning that the population residing near the important strongholds and river crossings did not favor stone settings in their funerary rites. Furthermore, the areas of occurrence of the two variants of cemeteries clearly do not overlap.

The next issue of preponderance is the relationship in terms of the chronology and settlement context of cemeteries with graves in stone settings in Masovia and in Podlaquia. Despite evident similarities, especially with respect to grave construction, there are certain differences, the most important one being the localization with regard to the strongholds. In Podlaquia, the cemeteries are concentrated around Drohiczyn and other strongholds raised by the Kiev state around the middle of the 11th century. There is a clear connection in space and time between the building of strongholds serving the extension of Rus' rule on the middle Bug and the establishment of burial grounds characterized by graves with stone casings. Meanwhile in northern Masovia cemeteries of this kind occur at a certain distance from stronghold centers. Only in border territories, that is on the upper Orzyc and in the vicinity of Wizna and Tykocin, does the settlement structure recall more closely Podlaquia conditions.

Cemeteries with graves in stone settings started appearing in both northern Masovia and Podlaquia simultaneously about the middle of the 11th century, being indirectly the effect of the new political order on the Vistula and Bug. The political changes were instigated by the allied princes of Poland and Rus', following their defeat of a common enemy in the person of the self-proclaimed ruler of Masovia, Miecław. Podlaquia passed then into the hands of the Kiev Rus' state and northern Masovia was returned to the Piast rulers. Varegian Rus' warriors brought from the east played an active role in these events. In Masovia, they were expected to help entrench the rule of the Piasts in the newly recovered province. It is they who brought the idea of graves in stone settings to the Old Masovia region.

Translated by Iwona Zych

Adres Autora:

Dr Tomasz Kordala
Muzeum Mazowieckie w Płocku
ul. Kazimierza Wielkiego 11B
09-405 Płock